

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 378.4(477.54):94(471.54)

doi: 10.20998/2227-6890.2021.1.02

Д. Ю. ЖУРИЛО, А. О. ЛАРІН

ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОГО ПОЛІТЕХНІЧНОГО ІНСТИТУТУ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Розглядається діяльність співробітників Харківського політехнічного інституту, які залишилися в Харкові під час окупації у роки Великої Вітчизняної війни. Ці співробітники не змогли вчасно покинути місто через неналежну організацію евакуації інституту. Важкі обставини змусили багатьох співробітників інституту співпрацювати з окупаційною владою, однак це співробітництво не дуже багато дало загарбникам, проте допомогло вижити більшості науковців ХПІ та зберегти будівлі інституту, бібліотечні фонди та лабораторне обладнання. Наведено прізвища видатних науковців та викладачів, які були в окупації. Показані жахи нової влади: голод, холод, загибель мирного населення. Більшість викладачів і співробітників Харківського політехнічного інституту змушені були міняти на продукти харчування власні речі, прикраси, будівельні матеріали. Наведено факти порушення німецькими військами міжнародного права. Показано, що німецька влада сприяла дрібному кустарництву, роздрібній торгівлі, наданню побутових послуг. Однак, основною метою німецьких військ було забезпечення німецької армії продуктами харчування, спорядженням, транспортом, житлом, а також відправка молоді та працездатного населення на примусові роботи до Німеччини. Німецька преса займалася дезінформацією, поширюючи брехливі запевнення про щасливе життя східних робітників у Німеччині, про залучення їх до європейської культури, про їх відпочинок і дозволя. Описано, що завдяки діяльності видатного хіміка, професора Павла Дідусенка, вдалося налагодити випуск сірників і мила. Завдяки реалізації цих дефіцитних у воєнний час предметів першої необхідності, вдалося зберегти життя великій кількості співробітників Харківського політехнічного інституту.

Ключові слова: німецька окупація, евакуація, окупаційна влада, місцеве управління, Наукова управа, Харківський політехнічний інститут.

Д. Ю. ЖУРИЛО, А. А. ЛАРИН

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ХАРЬКОВСКОГО ПОЛИТЕХНИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА ВО ВРЕМЯ НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ

Рассматривается деятельность сотрудников Харьковского политехнического института, оставшихся в Харькове во время оккупации. Эти сотрудники не смогли вовремя покинуть город из-за плохой организации эвакуации института. Трудные обстоятельства вынудили многих из них сотрудничать с оккупационной властью, однако, это сотрудничество не очень много дало захватчикам, зато помогло выжить большинству ученых ХПИ и сохранить здания института, библиотечные фонды и лабораторное оборудование. Приведены фамилии выдающихся ученых и преподавателей, которые были в оккупации. Показаны ужасы новой власти: голод, холод, гибель мирного населения. Большинство преподавателей и сотрудников Харьковского политехнического института вынуждены были менять на продукты питания собственные вещи, украшения, строительные материалы. Приведены факты нарушения немецкими войсками международного права. Показано, что немецкие власти способствовали мелкому кустарничеству, розничной торговле, оказанию бытовых услуг. Однако, основной целью немецких войск было обеспечение немецкой армии продуктами питания, снаряжением, транспортом, жильем, а также отправка молодежи и трудоспособного населения на принудительные работы в Германию. Немецкая пресса занималась дезинформацией, распространяя лживые уверения о счастливой жизни восточных рабочих в Германии, о приобщении их к европейской культуре, об их отдыхе и досуге. Описано, что благодаря деятельности выдающегося химика, профессора Павла Дидусенко, удалось наладить выпуск спичек и мыла. Благодаря реализации этих дефицитных в военное время предметов первой необходимости, удалось сохранить жизнь большому количеству сотрудников Харьковского политехнического института.

Ключевые слова: немецкая оккупация, эвакуация, оккупационная власть, местное управление, Научная управа, Харьковский политехнический институт.

D. Yu. ZHURILO, A A. LARIN

ACTIVITIES OF KHARKIV POLYTECHNICAL INSTITUTE DURING THE GERMAN OCCUPATION

The article examines the activities of employees of the Kharkiv Polytechnic Institute who remained in Kharkiv during the Nazi occupation during the Great Patriotic War. These employees were unable to leave the city on time due to the poor organization of the evacuation of the institute. Difficult circumstances forced many of them to cooperate with the occupiers. However, this cooperation did not give much to the invaders, but it helped most of the scientists of the Kharkiv Polytechnic Institute to survive and preserve the buildings of the institute, library collections and laboratory equipment. The names of outstanding scientists and teachers who were in the occupation are given. The horrors of the new government are shown: hunger, cold, the death of civilians.

Most of the teachers and staff of the Kharkiv Polytechnic Institute were forced to exchange their own things, jewelry, and building materials for food. The facts of violation of international law by German troops are given. It is shown that the German authorities promoted small-scale handicrafts, retail trade, and the provision of household services. However, the main goal of the German troops was to provide the German army with food, equipment, transport, housing, as well as sending young people and the able-bodied population to forced labor in Germany. The German press was engaged in disinformation, spreading false assurances about the happy life of Eastern workers in Germany, about introducing them to European culture, about their rest and leisure.

It is described that thanks to the activities of an outstanding chemist, Professor Pavel Didusenko, it was possible to establish the production of matches and soap. Thanks to the implementation of these essential necessities, scarce in wartime, it was possible to save the lives of a large number of employees of the Kharkiv Polytechnic Institute.

Key words: German occupation, evacuation, occupation power, local government, Scientific Council, Kharkov Polytechnic Institute.

Постановка проблеми. Коли наприкінці липня 1941 р. перед німецьким командуванням стало питання – на якому стратегічному напрямку (Ленінград, Москва чи Київ) вести наступ, бо продовжувати атакувати на всіх трьох напрямках німці вже не могли, більшість генералів вермахту наполягали на московському. Але фюрер Адольф Гітлер вибрав київський напрямок, заявивши при цьому: «Необхідно знищити промисловість противника, щоб позбавити росіян можливості виробляти озброєння. Харків важливіше, ніж Москва» [1, с. 149]. У результаті наступ на Москву було відкладено, а більша частина України окупована німецько-фашистськими військами. Операція була закінчена взяттям Харкова 25 жовтня 1941 р.

Метою публікації є висвітлення окупаційного періоду життя співробітників політехнічного інституту.

Гітлерівці прекрасно усвідомлювали, яке значення Харків мав для вироблення озброєння і хотіли використовувати його потенціал у своїх цілях. Через спішне залишення міста багато вчених не встигли евакуюватися. Метою даної роботи є визначення долі працівників Харківського політехнічного інституту (ХПІ), що залишилися на окупованій території. На жаль, ця тема і досі не вивчена, в літературних джерелах дані щодо цього питання відсутні. Мабуть, жодний автор не розглядав наслідки окупації не в плані матеріальних втрат, а у плані втрат соціальних; у плані неотримання навіть не прибутку, а знань; загибелі видатних вчених, утиску прав і навіть репресій осіб,

які мешкали на окупованій території і відсторонення їх від подальшої активної виробничо-наукової діяльності. (У післявоєнний період у характеристиках, які були потрібні з будь-якого випадку: заняття вакантної посади, поїздки за кордон, отримання квартири й інше – існувало формулювання: «перебував на окупованій території»).

Виклад основного матеріалу. Провалена евакуація вишів призвела не лише до втрати матеріальних цінностей, а й до кинутих напризволяще вчених. Хоча у звітах, наприклад, по ХЕТІ, чесно вказано, «вивезти лабораторне обладнання, на жаль, не вдалося». «Бібліотека інституту мала 12,6 тисяч томів, багато журналів технічного напрямку на різних мовах». Більш-менш вдалося евакуювати обладнання ХММІ, але, лише на 70–75%.

Німецькі війська деякі жителі Харкова зустрічали хлібом-сіллю. За іронію долі, це були ті самі люди, які найбільш славили комуністичну партію. Перші кілька днів місто фактично було віддане на розтерзання солдатам вермахту, які грабували, руйнували будови, розстрілювали харків'ян. Вже у перші дні окупації на балконах будинків і телеграфних стовпах уздовж центральних вулиць міста було повішено 116 городян. Ці дії активно підтримували командуючий 6-ї армії фельдмаршал Вальтер фон Рейхенау та перший німецький комендант Георг фон Браун. Але, нелюдська злоба не подовжила життя катів: 14 листопада 1941 р. від радіокерованої міни по радіосигналу Іллі Старінова з Воронежу Георг фон

Браун, разом зі своїм штабом, відправився у пекло. Це був привіт кату від професора ХТІ Миколи Пільчикова. 14 січня 1942 р. в Рейхенау стався інсульт, а 17 січня під час перельоту на лікування з Полтави до Лейпцигу при посадці в м. Львові літак зазнав аварії, під час якої фельдмаршалу відірвало голову.

Перше, що зробила окупаційна влада, – це почала залучати до служби у поліцію та міські органи влади людей, незадоволених комуністичною владою. Так бургомістром Харкова було призначено колишнього професора ХТІ Олексія Івановича Крамаренка, який довгі роки чекав зміни влади [1, арк. 3]. Під його проводом було виконано перепис населення. За неповні два роки панування німців, було проведено аж три переписи. За проходження реєстрації з кожного дорослого жителя стягували плату в розмірі 1 карбованця, а з євреїв – 10 карбованців. За переписом німці виділили юдеїв, склавши так звані «жовті списки», бо надруковані вони були на жовтому папері.

З 15–16 грудня 1941 почалося масове знищення євреїв Харкова. Бургомістр Крамаренко доповідав: «За два дні виселено 8547 євреїв, у результаті чого звільнилося 58 129 квадратних метрів житлової площі». Українська міська управа вселила понад 1500 сімей своїх прихильників у спорожні квартири євреїв. За іншими даними, було виселено понад 10 000 (і навіть 20 000) юдеїв, яких зігнали у гетто в районі Харківського тракторного заводу, а потім їх було знищено у Дробицькому яру.

Відомо, що у наступаючих німецьких військ в кожному великому підрозділі (від батальйону і вище) була книга, в яку були внесені вчені, медики, партійні та інші діячі. Більша частина з них підлягала негайному розстрілу, менша частина – використанню за фахом. Тому не дивно, що німецька окупаційна влада почала наводити порядок на свій лад. У міжнародному праві питання окупації викладені у вимогах 4-ї Гаазької конвенції 1907 р. «Про закони і звичаї Сухопутних воєн», але гітлерівська Німеччина заявила, що вона не пов'язана з міжнародним правом і буде встановлювати на окупованій території «новий порядок». Німців було явно замало для наведення ладу в Харкові. Тому нова влада залучала місцеве населення до служби в поліції. В першу чергу, туди йшли українські націоналісти, з якими спочатку окупаційна влада заговорила і навіть дозволила відновити у Харкові громадську організацію «Просвіта», хоча потім багатьох з цих приспівників знищила.

Умови життя харків'ян в окупованому місті були надзвичайно важкими. Головною проблемою в цей час став страшний голод, що виник унаслідок повної байдужості міської влади до питань поставок продовольства. Люди виживали, як могли – міняли свій скарб на їжу, готовили їжу з чого можна і не можна. Не дивно, що чимало жителів помирало. За даними міської санстанції, 54% померлих у лютому 1942 р. станом на 2 березня не було поховано. Повної

статистики немає і досі. За даними Харківської міської управи, в 1942 році від голоду померло 13 139 харків'ян, що становило більше половини всіх померлих за цей період. Від розстрілів, голоду та хвороб загинули академік О. М. Бекетов, проф. О. М. Ефрос, проф. М. Г. Бурачек, проф. С. М. Ігумнов, проф. І. М. Лик, проф. С. М. Стахорський, проф. О. С. Федоров, доц. О. М. Данилевський, доц. А. М. Родкевич, доц. В. І. Єндовицький, доц. М. Т. Журавльов, доц. М. І. Пономарьов, викл. З. М. Кибальчич, викл. І. Є. Кримов, викл. І. Г. Смагин, викл. З. Е. Тир, під бомбами загинув проф. А. Й. Гундер та багато інших. Вічна пам'ять загиблим!

Наказ фельдмаршала фон Ерїха фон Манштейна, говорив: «Єврейсько-більшовицька система повинна бути знищена... положення з продовольством у країні вимагає, щоб війська годувалися за рахунок місцевих ресурсів, а можливо більша кількість продовольчих запасів залишалася для Рейху. У ворожих містах значній частині населення доведеться голодувати. Не слід, керуючись помилковим почуттям гуманності, щонебудь давати військовополоненим або населенню, якщо тільки вони не перебувають на службі німецького вермахту». Маючи дозвіл «біржі праці», після реєстрації у фінвідділі районної управи (тобто, здавши автобіографію і приблизний прейскурнт вартості виробів і послуг), мешканці міста могли стати кустарями. Вони мали право відкрити приватні майстерні з ремонту та пошиття одягу, взуття, ремонту годинників і предметів домашнього побуту, виготовлення фотографій і виробів з металу. Кустарі звітували перед фінвідділом щотижня. Газета «Нова Україна» писала у 1942 р., що завдяки примусу кустарів та торговців працювати з банками, в Харкові є вже 5 мільйонерів! Але, всім доводилося економити на всьому і платити податки: 15% з доходу, 10% із зарплати. А жителі області вносили ще й натуральний податок (м'ясо, молоко, яйця, овочі та ін.).

Німецькій владі вкрай були потрібні робочі руки та забезпечення армії та тилу матеріальними благами, насамперед, харчами, матеріалами та речами. Німці не вважали українців та росіян за людей, населення окупованого міста розглядалося, як невичерпне джерело примусової праці для задоволення потреб Німеччини та її «непереможної армії». Тому з кінця 1941 р. у Харкові розгортається кампанія з вербування фахівців на роботи до Німеччини, на стінах будинків розклеюються афіші і плакати з текстами закликів. Газета «Нова Україна», що видавалася в окупованому Харкові, була наповнена статтями про «щасливе життя харків'ян у Німеччині». При цьому німці масово знищували поранених та полонених, юдеїв та циган.

Таким чином, для німецької окупації Харкова було характерно:

- найсильніший голод (та смертність від нього) серед цивільного населення, особливо, в першу зиму окупації;

- терор та знущання, особливо проти людей, підозрюваних у прорадянських настроях;

- масове винищення євреїв з привласненням їхнього майна;

- терпимість до «чорного ринку», на якому дуже активно діяли німецькі солдати;

- повне небажання німецької влади заохочувати будь-які українські націоналістичні рухи (хоча було відроджено «Просвіту», почалось діловодство та з'явилася преса українською мовою) і в той же час прагнення посягти ворожнечу між українцями і росіянами;

- викорінення російського й українського культурного життя і скасування всякої освіти (якщо не брати до уваги кількох початкових шкіл);

- відоме заохочення кустарів і крамарів, але лише дуже мляві спроби німецьких ділових кіл відновити Харків як великий промисловий центр;

- прагнення частини української дрібної буржуазії (типу кустарів і крамарів) всіма силами пристосуватися до важких умов, а головне вижити;

- крайнє невдоволення населення німцями через масове відправлення молоді до Німеччини для рабської праці;

- існування радянського підпілля і широке поширення антинімецьких настроїв в місті, в першу чергу, серед дітей і підлітків, які втратили можливість вчитися.

Ті органи («місцевого управління»), які існували в місті, – український бургомістр і його міська рада, – цілком підпорядковувалися німецькій військовій владі. Тому окупаційна влада утворила Наукову управу, під керуванням якої чимала кількість харківських вишів було зведено в один Політехнічний інститут. Тим більш, що німецька установа «Віртшафскомандо», яка займалася господарчою діяльністю, вимагала організувати ремонт техніки, спорядження, забезпечити харчами армію та окупаційну владу, не забуваючи рідню у Німеччині, яка з нетерпінням чекала на продуктові посилки з України.

Керівником Наукової управи став проф. Леонід Петрович Крамаренко, колишній декан факультету сільськогосподарського машинобудування ХММІ, член-кореспондент АН УРСР. Науковій управі передавалися університет, до якого було включено інститути: 1-й та 2-й Медичні, Стоматологічний, Фармацевтичний, Гідрометеорологічний, Юридичний та Іноземних мов; Харківський політехнічний інститут, до якого було включено інститути: ХММІ, ХЕТІ, ХХТІ, Інженерно-будівельний, Інженерів комунального господарства, частково – Текстильного та Автошляхового, Сільськогосподарський інститут, до якого було включено інститути – Зоотехнічний, Ветеринарний, Механізації сільського господарства та частково деякі інші. Тимчасово були законсервовані інститути: Педагогічний, Фізичної культури та Інженерно-економічний.

Забігаючи наперед, можна визначити, що подалі, не зважаючи на чисельні труднощі, практично, хоч як, працював лише Харківський політехнічний інститут. Інші наукові та навчальні установи імітували діяльність. До керуючого

додавалися охоронці. Така собі «наукова» установа.

Наукова управа призначила відповідальних, які фактично виконували обов'язки ректорів та директорів установ. В ХПІ це був доц. В. С. Кривицький. Наукова управа розташовувалася неподалік від Політеху: на вул. Каплунівській (нині вул. Мистецтв), 4.

Наукова управа прагнула відкрити у Харкові Академію наук, спромоглась відкрити Раду наук, в яку запросили найвідоміших вчених, зібрала анкети та біографії вчених та дослідників, багато разів складала кошториси на розвиток науки у місті, планували відродити Донбас тощо. Взагалі, основне, що вдалося Науковій управі, так це підтримати німецькими пайками деяких вчених, і, тим самим, врятувати їх від загибелі. Об'єктивно кажучи, сім'я архітектора Олексія Бекетова отримувала сім пайків. Але це не врятувало старого академіка.

А де є матеріальні цінності – є і заavidки. Нічим іншим не можна пояснити заяви професора Михайла Ветухова до німецької влади щодо бездіяльності ректора університету Павла Соловйова. Звинувативши Соловйова у втраті матеріальних цінностей, від'їзді викладачів, нерозумінні «проблем, що Нова Україна ставить перед нашим храмом науки», та ще багато у чому, Ветухов з 20 квітня 1942 р. зайняв його місце.

Німці вимагали запустити наукові інститути, насамперед, Інститут Металів та Вугільний. Але робота йшла зі скрипом. По-перше, спеціалісти, які були у місті, не особливо бажали передавати свої знання німцям. Багато хто зі спеців пам'ятали по 1918 р. зовсім інших німців, які були повною протилежністю фашистам. Вони не виступали проти, але й допомагати не поспішали. З другого боку, як і міська управа, Наукова управа постійно змінювалася. Постійні реорганізації, структурні перебудови, розмежування функцій відділів і обов'язків виконавців, створення нових і ліквідація інших підрозділів, спроби скоротити численні штати (і пайки), звільнення другорядних службовців – ось найхарактерніші риси життя Харківської наукової управи. Як кажуть, вектору не було: весь пар пішов у свисток. Ці події не були результатом виключно волі і переконань О. І. Крамаренка. Сильний тиск на структуру обох управ, крім німецької влади, чинили і харківські націоналісти, і саме життя, а також нездатність управ впоратися зі своїми проблемами. 19 квітня 1942 р. О. І. Крамаренко підписав останній наказ, як обер-бургомістр Харкова. Німецьке командування змістило його, надаючи владу українським націоналістичним колам у особі Олександра Платоновича Семененка. Екс-бургомістр деякий час після цього працював головою науково-технічної ради. Згідно даних адресного столу міської управи, у січні 1943 р. О. І. Крамаренко вибув з постійного місця проживання у в'язницю. Далі про його долю нічого не відомо.

Початкові школи, які пропонували створити, німців не цікавили так само, як і навчання

студентів. Тому ці ідеї Харківської наукової управи не були не те, щоб реалізовані, вони навіть не розглядалися. Максимум, що вдалося – створити Харківське українське наукове товариство (копіюючи товариство «Просвіта»), серед фундаторів якого був не лише колишній ректор університету Павло Соловйов, а й Юрій Шевельов.

Для «заспокоєння і розради» населенню, яке переживало тяготи війни, окупанти дозволили вільне відправлення релігійних культів і проведення богослужінь у раніше закритих храмах. Навіть Наукова управа розглядала питання реставрації Покровського собору м. Харкова.

Новостворений німцями ХПІ існував у складі 4 факультетів: хімічного (9 професорів, 7 доцентів, 11 асистентів), механічного (13 професорів, 39 доцентів, 16 асистентів), електротехнічного (1 професор, 7 доцентів, 4 асистенти) та будівельного (9 професорів, 12 доцентів, 6 асистентів). Разом було 134 викладача. А до війни у виші працювало близько 500 викладачів. Було зареєстровано у Харкові у 1941 р. більше 700 колишніх студентів [1, арк. 1]. Цікаво, що усі викладачі повідомляли про себе, що вони за походженням росіяни або українці. Лише проф. Д. С. Черкес (засновник харківської каналізації) вказував, що він – караїм. І хоча, караїми – це одна з гілок юдаїзму, його німці не чіпали: вчені розповіли Гітлеру, що караїми – це не юдеї.

Керівництво об'єднаного інституту вважало, що воно у змозі забезпечити підготовку студентів за рядом спеціальностей:

- гаряча обробка металів та ливарництво;
- холодна обробка металів;
- сільськогосподарські машини;
- двигуни та трактори;
- технологія мінеральних речовин;
- технологія поживних речовин;
- технологія пірогенних речовин;
- шляхи сполучень;
- водопостачання, каналізація та гідравлічні споруди;
- електрообладнання промислових підприємств [1, арк. 2].

Навіть сьогодні перелік спеціальностей виглядає солідно. А у 1941 р. – це було на рівні кращих світових вишів.

Згодом, було виділено гроші на зарплатню і, наприклад, у квітні 1942 р. співробітники ХПІ отримали зарплатню від 300 крб. (прибиральниці) до 3500 карб. (директор інституту). Але, звісно, основною винагородою за працю був пайок. Пайки були різними. Для керівництва були додатки до пайку з «фонду директора». Допоміжним робітникам – прибиральницям, столярам, слюсарям, бібліотекарям, кур'єрам, охоронцям додатків часто не видавали. Хоча їм доводилось працювати по 5,5 днів на «фортифікаційних роботах» згідно з наказом німецького командування. Відмовлення та запізнення каралося за законами військового часу. Харчуванням забезпечувало німецьке командування. Але наступного дня дозволяли вихідний за рахунок

інституту...

При реформуванні інститутів було назначено відповідальних. Так за хіміко-технологічний інститут відповідав проф. П. Т. Дідусенко, за машинобудівний – проф. С. М. Богатирьов, за електротехнічний – проф. О. Х. Хинкулов [1, арк. 13]. Першим їх обов'язком стала ревізія стану навчальних та жилих корпусів інститутів, які було виділено з ХПІ у 1930 р. і які знову ставали одним вишем.

Порушників дисципліни звільняли, тому дисципліна була достатньо високою. Документи, Накази по Інституту кінця 1941 р. мають чимало заяв про прийом на будь-яку роботу та заяв відпустити на 2–3 дня для поїздки на село за харчами, або за сімейними обставинами. Ох, і діставалося від поліцаїв «міньяльникам» – жителям Харкова та навколишніх селищ, які ходили по селах і вимінювали за носильні речі продукти. Поліцаї безперемонно відбирали у них дорогі речі і продукти. Мабуть, побори є традиційною «слабкістю» деяких «правоохоронців» всіх епох, народів і режимів!

Цікаво, що накази ХПІ підписував О. В. Терещенко – колишній завідувач кафедри металознавства. Його обрали на посаду на засіданні Харківської наукової управи. Кандидатур було дві: О. В. Терещенко та О. І. Крамаренко. За О. В. Терещенка було подано 17 голосів, а за О. І. Крамаренко – 20 голосів. Незважаючи на вибори, О. В. Терещенко одразу призначили Першим проректором ХПІ, а, згодом, директором: О. І. Крамаренко був бургомістром і не бажав позбутися цієї посади [2, арк. 1].

Організацію ХПІ засіданням від 29.11.1941 р. проводили відкритим голосуванням при наявності однієї кандидатури і закритим при наявності двох і більше кандидатур. Інститут у першому приближенні було сформовано наступним чином.

Деканами факультетів одногослосно призначалися:

Будівельного факультету – проф. Я. В. Столяров.

Механіко-будівельного – проф. О. В. Терещенко.

Хімічного – проф. П. Т. Дідусенко.

Електротехнічного – проф. О. Х. Хинкулов [2, арк. 2].

Завідувачами кафедр призначалися.

Механіко-будівельний факультет:

кафедра технології металів – доц. Г. В. Прокопенко;

кафедра теорії машин та механізмів – проф. М. М. Глаголев;

кафедра деталей машин та ПТО – проф. Б. П. Дашкевич;

кафедра ливарне виробництво – проф. Є. Є. Фарафонов;

кафедра станків – проф. А. І. Троїцький;

кафедра технології машинобудування – проф. О. М. Богатирьов;

кафедра гарячої обробки металів – проф. О. В. Терещенко;

кафедра теплових двигунів та теплових

станцій – проф. В. Т. Цветков;
 кафедра сільськогосподарських машин – проф. Л. П. Крамаренко;
 кафедра тракторів – проф. В. О. Константинов;
 кафедра паротягів – доц. С. М. Куценко;
 кафедра теплотехніки – доц. М. М. Граціанський [2, арк. 2].
 Електротехнічний факультет:
 кафедра загальної та теоретичної електротехніки – доц. Д. А. Щукарьов;
 кафедра електростанцій та передачі електроенергії – доц. Д. Д. Федоровський;
 кафедра електроукомплектування промислових підприємств – проф. О. Х. Хинкулов;
 кафедра електромашин та апаратів – інж. Б. М. Шматько [2, арк. 3].
 Хімічний факультет:
 кафедра технології органічних речовин – акад. М. І. Кузнецов;
 кафедра технології неорганічних речовин – проф. П. І. Введенський;
 кафедра технології силікатів – проф. О. І. Крамаренко;
 кафедра технології електрохімічного виробництва – А. П. Машовець;
 кафедра неорганічної хімії – проф. О. С. Федоров (подає розстріляний);
 кафедра органічної хімії – проф. Г. М. Дружинін;
 кафедра фізичної та колоїдної хімії – проф. П. П. Козакевич;
 кафедра аналітичної хімії – проф. П. Т. Дідусенко;
 кафедра процесів та апаратів – проф. С. М. Стахорський (розстріляний в 1941 р.).
 Будівельний факультет:
 кафедра будівельної механіки та кафедра залізобетонних конструкцій – проф. Я. В. Столярів;
 кафедра будівельних робіт – проф. Ф. А. Черноморченко;
 кафедра металевих та дерев'яних конструкцій – доц. М. С. Черкасов;
 кафедра водопостачання – проф. М. Г. Малишевський;
 кафедра каналізації – проф. Д. С. Черкес;
 кафедра опалення і вентиляції – доц. І. М. Ілік;
 кафедра підмурів та фундаментів та кафедра колійних та безколійних шляхів – проф. Ф. О. Беляков;
 кафедра геодезії – проф. М. В. Вяхирев.
 По трьох кафедрах не було кандидатур, та було вирішено об'явити конкурс на заміщення вакантних посад: завідувачів кафедр архітектури, мостів, гідротехнічних споруд.
 Завідувачами кафедр загальних дисциплін призначалися:
 кафедра математики – проф. В. Х. Бржечка;
 кафедра фізики – проф. М. І. Сахаров;
 кафедра іноземних мов – проф. М. П. Жинкін;
 кафедра графіки – проф. І. Д. Єлісеєв.
 Уже за місяць, 1 січня 1942 р. до складу професорсько-педагогічного складу додалися

завідувачі:
 кафедри гідравліки та гідромашин – доц. М. М. Стрилецький;
 кафедри механічної технології волокнистих речовин – проф. М. М. Лебедєв;
 кафедри теоретичної механіки – доц. Макаров (ініціали в документі відсутні);
 кафедри архітектури – проф. М. Ф. Покорний [2, арк. 3].

У бібліотеці працювали героїчні жінки, які, ризикуючи життям, рятували для наступних поколінь унікальні видання ХІІІ. Низький їм уклін! Це завідувачка відділом, а у період окупації директор бібліотеки – Віра Геннадіївна Демарма (у дівочтві – графиня Соболевська), бібліотекарі Н. Г. Латишева, Н. С. Юркевич, О. В. Чикова, О. О. Тяміна, Н. К. Зенкевич, Л. І. Вистотська, М. В. Левицька, С. В. Тутаєва, М. Г. Кравцова, О. В. Пантелєєва, П. М. Цуканова, О. Г. Цитинер, бібліографи Г. М. Одарченко, Е. І. Хірна, Е. І. Тараканова [1, арк. 17]. Однак заняття так і не почались, і більша частина цих жінок вимушена була перейти у прибиральниці та двірники.

Однією з найуспішніших ланок ХІІІ була типографія. Завідувач Ольга Олександрівна Яніславська та її співробітники П. К. Видоренко, Г. О. Толстуха, О. Р. Мирошниченко, І. І. Ушаков, А. Г. Зайцева виконували чимало замовлень зі сторони, заробляючи для вишу чималі гроші та матеріальні цінності, насамперед, продукти [3, арк. 52]. А ще було багато завідувачів кабінетами, лаборантів, препаративів, двірників, швейцарів, керуючих домами, тощо.

Німецьку владу не цікавила освіта на окупованій території. Але Політехнічний інститут завжди славився не лише отриманням освіти, а й прикладними частинами знань. Тому німці загрузали виробничі міцності інституту виробництвом запчастин для карбюраторів, які випускали тисячами, дистильованою водою для акумуляторів, деякими медикаментами. Паралельно йшло листування: німецький порядок повинен бути у всьому. Можна відзначити, що деякі німецькі порядки були гуманніше більшовицьких. Наприклад, за пологи та вагітність німці вимагали виплатити жінці не лише 100% заробітку, але й додатковий пайок.

Почались роз'їзди співробітників у пошуках роботи. Вже з початку 1942 р. поїхали на пошуки проф. М. П. Жинкін та доц. К. М. Густин [4, с. 148].

Але політехніки не були б інженерами-технологами, як би не знайшли виходу. Блискучім виходом із становища стала робота з виготовлення сірників та мила, соди та оцту. Фондатором виробництва був професор Павло Тимофійович Дідусенко. Цей непересічний інженер, безумовно, забезпечивши роботою до півсотні співробітників ХІІІ, фактично зберіг їм життя. Сам старий професор також не шиковав. Умови життя і сім'ї професора були дуже складні. Зберіглася записка Дідусенка до керівництва з проханням виділити йому за готівковий розрахунок пальмової олії для

вживання в їжу, хоча на той період вона харчовим продуктом не вважалася. Він зумів організувати виготовлення соломки для сірників, виготовлення голівок сірників, їх фасування та реалізацію. Асистенти та доценти працювали робітниками, комірниками, шоферами, механіками тощо [4, с. 149].

Сірники та мило були ліквідним товаром, який охоче купували на чорному ринку: державна промисловість була відсутня, а попит був чималий. Часто співробітники отримували зарплатню не грошима, а сірниками або милом. Потім їх продавали посереднику, отримуючи суттєву різницю. Збереглися розписки, що «отримав для реалізації 40 шматків мила по 30 крб. На 1200 карб. куплено м'ясо конини» [3, с. 122].

Крім того, декілька шматків мила, або коробок сірників легко відкривали майже усі двері по постачанню різних деталей та матеріалів для потреб інституту. Усім цим робітникам видавали «просвітянський пайок». Крім того, ним підтримували спеціалістів з математики, співробітників бухгалтерії, охорони, лабораторій; професорів, осіб старше 50 років [4, с. 27].

Так виживали наші попередники у скрутні часи окупації.

Висновки. Німецька окупаційна влада об'єднала в 1941 р. декілька інститутів в один потужний Харківський політехнічний інститут. В його складі було заплановано три інститути: хіміко-технологічний інститут, за який відповідав проф. П. Т. Дідусенко, за машинобудівний – проф. С. М. Богатирьов, за електротехнічний – проф. О. Х. Хинкулов.

Планувалася підготовка студентів за рядом спеціальностей:

- гаряча обробка металів та ливарництво;
- холодна обробка металів;
- сільськогосподарські машини;
- двигуни та трактори;
- технологія мінеральних речовин;
- технологія поживних речовин;
- технологія пірогенних речовин;
- шляхи сполучень;
- водопостачання, каналізація та гідравлічні споруди;
- електрообладнання промислових підприємств.

Але, за рядом причин, сплановані інститути не побачили студентів в аудиторіях ХПІ аж до визволення міста.

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Журило Дмитро Юрійович (Журило Дмитрий Юрьевич, Zhurilo Dmitry Yurievich) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки; м. Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0015-9412>

Ларін Андрій Олексійович (Ларин Андрей Алексеевич, Larin Andrew Alekseevych) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки; м. Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1274-4333>

Важливим питанням є подальша доля вчених та педагогів, що, перебуваючи на окупованій території, працювали на окупантів. Однак це окреме питання і йому буде присвячена наступна стаття.

Список літератури

1. Гот Г. Танковые операции / Герман Гот. М.: АСТ, СПб: Полигон, 2006. 223 с.
2. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-3744. Оп. 1, С. 2. Списки викладачів. 1941–1943 рр.
3. ДАХО. Ф. Р-3744. Оп. 2, С. 2. Протокол № 1 засідання Совета інститута об організації інститута, его структури, утвердження директора інститута, деканов факультетов и заведующих кафедрами. 22 листопада 1941 р.
4. ДАХО. Ф. Р-3744. Оп. 2, С. 25. Список профессорско-преподавательского состава и сотрудников института на получение пайка. Табель явки на работу работников спичечного производства. Травень – червень 1942 р.
5. Журило А. Г. Нариси історії Харківського політехнічного інституту. Конспект лекцій / А. Г. Журило, Д. Ю. Журило; НТУ «ХПІ», Харків : ФЛП Панов А. Н., 2021. 216 с.

References (transliterated)

1. Got G. Tankovyeye operatsii [Tank operations] / German Got. M.: AST, SPb: Poligon, 2006. 223 p.
2. "Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti (DAKHO). F. R-3744. Op. 1, P. 2. Spiski vkladachiv. 1941–1943 [State Archives of Kharkiv Region (DAHO). F. R-3744. Op. 1, P. 2. Lists of teachers. 1941–1943]".
3. DAKHO. F. R-3744. Op. 2, P. 2. "Protokol № 1 zasedaniya Soveta instituta ob organizatsii instituta, yego struktury, utverzheniya direktora instituta, dekanov fakul'tetov i zaveduyushchikh kafedrami [Protocol No. 1 of the meeting of the Council of the Institute on the organization of the Institute, its structure, approval of the director of the Institute, deans of faculties and heads of departments]". 22 listopada 1941.
4. DAKHO. F. R-3744. Op. 2, P. 25. "Spysok professorsko-prepodavatelskogo sostava y sotrudnykov ynstytuta na poluchenye payka. Tabelyavky na rabotu rabotnykov spychechno proyzvodstva [List of the teaching staff and employees of the institute to receive rations. Report card for the work of match production workers.]". Traven – cherven 1942 r.
5. Zhurylo A. N. "Narysy istoriyi Kharkivskoho politekhnichnoho instytutu. Konspekt lektsiy [Essays on the history of Kharkiv Polytechnic Institute. Lecture notes]" / A. N. Zhurylo, D. Yu. Zhurylo; NTU «KHPi», Kharkiv : FLP Panov A. N., 2021. 216 p.

Надійшла (received) 14.09.2021